

В.І.Цибульський (Рівне)

Волинь в перші роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

З початку Визвольної війни Волинь поступово стала відігравати досить важливу роль у боротьбі проти магнатів і польської шляхти. Вже після перших переможних боїв Б.Хмельницького під Жовтими Водами та Корсунем (травень 1648 р.) виникають повстанські загони, які діють в різних місцях Волині. Хоча їх діяльність спочатку не була безпосередньо зв'язана з козацьким військом, певну роль у формуванні повстанського руху зіграли звернення гетьмана, що розповсюджували його посланці, і агітація, яку проводили козацькі розвідники. Серед них були й вихідці з Волині[1].

Значне посилення визвольної боротьби народних мас на Волині викликав похід сюди полків під керівництвом М.Кривоноса. Після перемоги над підрозділами І.Вишневецького 17 липня під Махнівкою вони звільнили Бистрик, Чуднів, Чарторию і підійшли до Полонного. 20 липня козаки і повстанці зайняли його передмістя, а через день за допомогою міщан і жовнірів (набраних з українців) оволоділи містом і замком. Звідси М.Кривоніс направив загони для захоплення Заслава, Острога й Межиріч, а сам з основними силами подався до Старокостянтинова, в околицях якого зібралося близько 10 – 12 тис. жовнірів на чолі з Вишневецьким. Внаслідок боїв 26 – 28 липня ворог змушений був відступити. До речі, старокостянтинівські міщани вночі з 26 на 27 липня привезли козакам продовольство і порох, за що Вишневецький наказав стратити 40 осіб. Захопивши місто, М.Кривоніс перетворив його на опорний пункт української армії.

Здобута козаками перемога викликала масове повстання на Волині й започаткувала в південному її регіоні становлення інституцій Української держави. Насамперед звертає увагу на себе широко розповсюджене покозачення у серпні-вересні селян і міщан, створення ними козацьких полків. Так почалося формування великого загону з міщан Гоші та селян Воскодавів, Красносілки, Мніщина, Чудниці та інших сіл під проводом гошанського вйта Івана Куковського (Листопада). На чолі з отаманом Присцею піднялися на боротьбу селяни Берездова, Клепачева, Хлапотина, Глиниці. Активно діяв загін з міщан Яруні, селян Пилиповичів, Великого Молодькова, Молодькова, Підгаєць і Багатого. Звягельський міщанин Михайло Тиша організував сильний загін, на основі якого потім був сформований козацький полк. Проголосивши себе полковником, він розпочав похід на Клевань, яку захопив при сприянні міщан. Потім оволодів Оликою і подався до Луцька, мешканці якого, “побратавшись” з повстанцями, провели їх через передмістя

до валів. Шляхта, потрапивши під влучний вогонь самопалів, “розбіглася”. Через кілька днів повстанці, разом з козаками, які прибули сюди, розбили під Жидичином посполите рушення Волинського воєводства. Частина повстанців вирушила до Володимира[2]. З міщан Луцька і селян навколишніх сіл утворився загін під керівництвом луцького бурмістра Федора Липки. А.Кисіль, який з’явився з 500 жовнірами під стіни міста, не наважився зупинитися в ньому, побоюючись міщан.

Слід наголосити на тому, що протягом всього періоду Визвольної війни під час проведення окремих бойових операцій регулярні козацькі частини діяли спільно з селянськими загонами. Прикладом таких спільних дій була облога Острозького, Луцького, Дубенського, Кременецького замків. Для взяття останнього М.Кривоніс у серпні 1648 р. виділив окремий загін у складі 7000 козаків під керівництвом полковника Дзевалова і сотників Васильєва і Костенка. Штурм фортеці тривав близько 2 місяців, проте захопити її козакам не вдалося. Невідомо, скільки б тривала ще облога цієї фортеці, коли б на допомогу не прийшов загін повсталих селян, очолюваних Колодкою. Внаслідок наваленого штурму козаків і повстанців Кременецький замок був взятий і його гарнізон знищений. До рук переможців потрапила багата здобич – всі гармати, боєприпаси, військове спорядження тощо[3].

Волинські повстанці розправлялися з польською шляхтою, представниками адміністрації Речі Посполитої, вели бої з польсько-шляхетськими хоругвами. Так, між Гошею і Берездовим вони вчинили напад на підрозділ М.Кисіля. У районі Бинного відбили наступ 700 жовнірів. Не вдалося хоругвам відібрати у повстанців і козаків Острог, міщани якого “побраталися” з козаками[4]. М.Остророг у листі від 3 вересня писав, що це місто важко взяти, бо його жителі заодно з козаками.

На початку осені завершилося формування полків у

Луцькому повіті під проводом І.Куковського, Ф.Липки і стоянівського війта С.Гірича. Успішно діяли великі загони, очолювані “старшим сотником” селянином Федором з Клекотова, селянином К.Кайченятою, “полковником” Садою. Звертає на себе увагу активна участь у боротьбі міщан Рівного, Олександрії, Клевані, Жорнова, Колків, Чарторийська, які часто ставали організаторами селянських мас. Так, мешканці м.Рівного створили повстанський загін, який напав на панську садибу у Городищі. Були спалені садиба і двір урядника, захоплені худоба та харчові припаси. Інший загін рівненських міщан під керівництвом братів Грицька і Матвія Бузовщиків здійснив напад на землі пана Малиновського, захопив худобу і табуни коней. Затим вони разом з селянами Колоденки, Житина, Бармаків, Іллінки вирубали ліси в околицях Городища. Не дивно, що згідно свідчень польських джерел, “весь цей край, з містами Рівним, Клеванню і Оликою, був спустошений”[5]. А.Кисіль в одному з листів писав, що в центрі Волині діє загін покозачених своєвільних людей кількістю 18 тис. чоловік[6]. Всього ж протягом 1648 – 1653 рр. на Волині селянами і міщанами було розгромлено 167 фільварків, в тому числі у 1648 р. – 147 фільварків[7].

Аналіз соціального складу великих загонів та їх ватажків засвідчує помітну роль у боротьбі представників міської і сільської верхівки. Серед керівників зустрічаємо гощанського війта І.Куковського, бурмістра Луцька Ф.Липку, війта С.Гірича, бурмістра Клевані, сина бурмістра Чарторийська К.Гуляницького, крилівського війта й ін. В той же час частина заможних селян і міщан, котрі не взяли участі у боротьбі, стала об’єктом насильницьких дій з боку повстанців.

Спалахнуло повстання і на території Володимирського повіту. Значні загони створили селяни Твориничів, Роговичів, Брусилівки, Микулина, П’ятиднів, Хрипаличів й ін. сіл. Активну участь у боротьбі брали міщани Володимира, Ковеля та Ратного. Однак у цілому, на відміну від Луцького повіту,

тут не спостерігалася особливо помітна роль міщан в організації повстанських загонів.

Козацькі реєстри свідчать, що в повстанні Б.Хмельницького брало участь чимало шляхти. Серед її представників знаходились такі волиняни як Бережецькі, Боговити́ни, Хмари, Чернігівські (реєстр 1649 р. подає їх 20). Дехто з них, як-от Григорій Гуляницький, займали значні посади в українському війську. Одну з головних ролей відігравав шляхтич з Волинського Полісся Петро Головацький. Він діяв спочатку на Сіверщині, але, відкликаний звідти гетьманом, прибув на Волинь.

Загалом активні дії трудящих Волині влітку 1648 року допомогли Б.Хмельницькому реалізувати концепцію виснажливої війни, яка стає головним способом боротьби проти Речі Посполитої. Особливо це стосується таких основних напрямів, як залучення місцевого населення до протидій ворогові, поповнення українського війська, постачання його продуктами харчування, фуражем.

11 – 14 вересня 1648 року відбулася битва під Пилявцями, яка закінчилася блискучою перемогою повстанців, що відкрило шлях на Львів, а потім і на Варшаву. Однак, дійшовши до Замостя, гетьман відмовився від походу вглиб Польщі, погодився на перемир'я. Серед причин такого рішення були: незавершеність формування української армії, відхід союзників – кримських татар, епідемія чуми, відсутність облогової артилерії, загроза наступу з боку Литовського князівства тощо. Повертаючись на Наддніпрянщину, козацькі полки пройшли через Дубно й Острог. Саме в останньому Б.Хмельницького наздогнав польський посол Гіжовський з листом від короля Яна Казимира, який пропонував припинити військові дії. 2 грудня гетьман в Острозі видає універсал з повідомленням про перемир'я. В той же час в цьому документі він наголошує на давніх вольностях козацтва, попереджує “вельмишановних панів”, щоб вони виконували волю короля та “не мали ніякої злоби ні до своїх підданих,

ні до руської релігії”. Б.Хмельницький погрожує, що недотримання цих умов порушить “спокій і мир” і призведе до “ще більшого знищення Речі Посполитої”[8]. На кінець 1648 р. лінія розмежування між територією Української козацької держави і Польщею проходила приблизно між ріками Горинь і Случ на Волині і по Кам’янець-Подільський на Поділлі.

Після залишення українською армією західного регіону України співвідношення сил змінилося на користь панівного класу Речі Посполитої. За допомогою війська магнати і шляхта “вогнем і мечем” почали відновлювати своє панування. Вже на початку грудня було заарештовано горохівських міщан, згодом у Дубно перед судом стали селяни Кубрачівки. Масові репресії чинили зі своїми загонами магнати Д.Заславський і С.Корецький. Адам Кисіль з тривогою повідомляв про загрозу нового повстання на Волині й Поділлі, бо селяни і міщани скаржилися Б.Хмельницькому про переслідування з боку шляхти, що поверталася до маєтків. Є дані, що близько 1000 повстанців пройшло повз Гошу у напрямку Луцька, і до них приєднувалися нові загони.

Не припинялася боротьба в центральному і західному районах Волинського воєводства, хоча вона і втратила масовий характер. Так, селяни Пожаркова Луцького повіту відмовилися виконувати повинності на користь шляхтича, вбили його урядників, а самі подалися на козацьку територію. Північніше Острога селяни Милятина і Черніхова розгромили шляхетський двір у Хорові. Продовжував діяти загін І.Куковського. У лютому міщани Горохова напали на польську хорогву остерського старости.

На допомогу повстанцям прийшли козаки. Коли мешканці Острога звернулися за нею, то в другій половині лютого до міста з’явився козацький загін, очолюваний, за деякими джерелами, волинським полковником М.Тишею. Спільними силами вони знищили близько 400 шляхтичів і представників міської влади. Лише після сутички з хоругвами

А.Суходольського, що прибули сюди з Межиріч, козаки відійшли до Звягеля. Події подібного характеру відбулися і в Заславі, де за наказом О.Конецпольського було посаджено на палі активних учасників повстання. Довідавшись про це, козаки раптово увірвалися до міста і знищили каральний загін жовнірів та шляхту[9]. Волинська шляхта, відчуваючи слабкість своїх сил, в інструкції на Сейм від 7 березня 1649 р. відзначала, що “свевільне хлопство” чинить вбивства і “невиносимі грабунки” і важко що-небудь зробити без особливих заходів уряду. Шляхта вирішила для боротьби з повстанцями скликати посполите рушення воєводства[10].

Весною почала стрімко наростати хвиля виступів селян і міщан. Сприяла цьому наявність 4-х козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць, що сформувалися в південно-східній Волині: Звягельський, Любартовський, Миропільський і Остропільський. Принагідно зазначимо, що крім названих волинських полків історики зафіксували існування в подальшому Поліського, Гошанського, Острозького полків. Всі вони створювались з ініціативи місцевого населення. Вся повнота виконавчої і судової влади в полках перебувала в руках української адміністрації, що виконувала розпорядження гетьмана. Тут було ліквідовано велике й середнє панське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й почалося утвердження господарства фермерського типу. Як відзначали у листі до князя С.Корецького від 19 січня 1649 р. звягельський полковник І.Донець і сотник М.Тиша, “зволили Ваша кн. милість нас запитати, які ми козаки, реєстрові чи ні? Цього ми самі не знаємо, бо нас й.м.п. гетьман не реєстрував. Лише те знаємо, що й.м.п. гетьман кожного з нас за рівного собі має і не відокремлює нас від давніх реєстрових (козаків)”[11].

Для зміцнення місцевих органів влади та обороноздатності краю Б.Хмельницький направив сюди козацького полковника А.Романенка та свого сина Тимофія. Антифеодальна і національно-визвольна боротьба набирає масового характеру.

Загони повстанців блокують у м.Корець хоругви кн.С.Корецького. Шляхтич В.Масельський скаржився на селян Чорнижа, яких “до жадных работ их не может потягнути”. Селяни Верби побили слуг шляхтянки К.Мировицької, які прибули в село. Враховуючи ситуацію, шляхта воєводства на сеймику 5 травня прийняла рішення створити 1,5 тис. загін для захисту своїх володінь від повстанців. В середині травня шляхтич Т.Обухович констатував: “Звідусіль сипляться рої збунтованого поспільства і ними заповнений тракт між Горинню і Случю”[12].

Уряд Речі Посполитої все більше схиляється до думки про необхідність розпочати військові дії проти козацької України. В середині травня сенат вирішив розташувати армію в таборі між Старокостянтинівим і р.Горинь. 21 травня 1649 р. польський гетьман А.Фірлей на чолі 10 – 12 тис. війська вторгнувся на південно-східну Волинь. Недалеко від Заслава його авангард несподівано зіткнувся з козацькими полками І.Донця і М.Таборенка, які намагалися зайняти переправи через Горинь. Шляхта запросила допомоги і, отримавши її, атакувала козацький табір. Після кровопролитного бою козаки відійшли до Сульжинців, де вчинили запеклий опір жовнірам. Останні змушені були відступити до Заслава[13]. Довідавшись про наступ ворога на Гощу, полковник А.Романенко залишив її і прибув до Звягеля, де об'єднався з полком І.Яцкевича. Враховуючи співвідношення сил, вони вирішили відступити, однак у цей час з'явилися ворожі підрозділи. Тоді козацьке військо повернулося до Звягеля, який мав “густі вежі та сильні паркани, пересипані землею”. Козаки мужньо захищалися, а коли місто спалахнуло, вони відступили за р.Случ. Жовніри змушені були відмовитися від їх переслідування. За наказом Фірлея було завдано удару по Хлапотину, козацька залога якого відступила до Корчика. С.Чернецький зі своїми хоругвами зруйнував Шепетівку, Судилків та інші “бунтівні гнізда”[14]. На чолі 4-х тисячного війська перейшов у наступ С.Лянцкоронський, який змусив козаків Кривоносенка

відступити з Красилова спочатку до Старокостянтинова, а згодом до Острополя. Оточивши місто, він зажадав від козаків видати старшину. Так як вони відмовилися, жовніри розпочали штурм. Козаки і міщани, замкнувшись у замку, відбивали всі приступи. Зазнавши серйозних втрат, противник змушений був розпочати переговори з Кривоносенком і врешті-решт погодився пропустити козаків. Польські хоругви захопили Любар, Полонне, Гриців і Михайлів, але їх подальше просування було зупинено козацькими полками.

Военні дії на Волині завдали остаточного удару справі переговорів. Б.Хмельницький завершив мобілізацію армії і вирушив проти ворога. Швидке просування козацьких полків викликало велику паніку серед польського війська, яке стояло під Старокостянтиновим. Тому відступ жовнірів у напрямку Збаражу швидше нагадував втечу. Залишення ними південно-східної Волині викликало тут масове повстання селян і міщан. 23 червня М.Остророг повідомляв королю: “За нашим відходом від Бугу, Горині та Случі там збунтувалося все хлопство і Хмельницькому прибуло людей” [5]. Посилюється боротьба в центральних районах Волині. У Луцькому повіті діяли загони повстанців під проводом Єнича, В.Шильнева, І.Шелейка. Відбувалися погроми шляхетських дворів, напади на шляхту і жовнірів.

30 червня козацька і татарська кіннота, здійснивши нічний рейд, заскочила польсько-шляхетське військо зненацька під Збаражем. Ворог зазнав значних втрат: у бою полягло біля 2000 німецької піхоти, до рук наступаючих потрапило 4 – 6 тис. слуг та обозної “челяді”. Розпочалася облога оточеного табору.

Дізнавшись, що на допомогу обложеному йде 30-тис. військо на чолі з королем Яном Казимиром, Хмельницький залишив частину війська біля Збаражу, а сам непомітно для ворога з основними силами пішов назустріч королю, обравши вигідне місце для його зупинки і розгрому. 5 серпня, коли королівська армія почала переправу через р.Стрипа, по ній несподівано

вдарили козацька й татарська кавалерія. Очевидці так описували цей бій: “Не битва це була, а скоріше різня. Найкращий цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога” [16].

Втративши близько 4 тис. чоловік, польське військо почало будувати табір, але надвечір він був оточений повстанцями. У таборі почалася паніка. Королівська армія опинилася в катастрофічному становищі. Вона зазнала величезних втрат – до 7 тис. убитими і пораненими. Оточення було таким щільним, що ворог не мав доступу ні до води, ні до продуктів харчування. Але кримський хан Іслам-Гірей, який не був зацікавлений в повному розгромі Речі Посполитої, погодився на переговори з Яном Казимиром. Продовження військових дій з боку козацької армії загрожувало можливим воєнно-політичним союзом Польщі з Кримом. Це примусило Б.Хмельницького припинити війну.

Згідно Зборівського договору козацька територія обмежувалася Київським, Брацлавським і Чернігівським воєводствами. Таким чином, в складі Польщі залишилося Волинське, Подільське, Руське, Белзьке воєводства, а також 4 волості Київського воєводства. До того ж польський уряд дозволив татарам грабувати українські землі й брати у яsir селян і міщан. Внаслідок цього, татарські загони, повертаючись до Криму, спустошили багато міст і сіл у Руському, Подільському і Волинському воєводствах.

Селяни і міщани Волині вели боротьбу проти відновлення польсько-шляхетського панування. Так, у вересні 1649 р. повстанці захопили майно шляхтича М.Тресцинського в Корці. Продовжував діяти загін Єнича. Великий загін створили міщани Черниці й селяни Бронників, Старикова, Немильської, Філіпова та інших сіл Луцького повіту. Кременецькі міщани під проводом Ф.Буслика розгромили двір С.Тишкевича у Шепетині [17]. При підтримці місцевого населення загони Гераська захопили Острог і розгромили маєтки магната Яловицького в Плоскому, Стадниках і

Оженині.

Після затвердження сеймом у січні 1650 року умов Зборівського договору, шляхта різко активізувала зусилля, спрямовані на повернення маєтків і відновлення там старих порядків. Частішають випадки купівлі-продажі маєтків, їх дарування родичам. Шляхта віддає маєтки в оренду чи заставу. Траплялися й випадки передачі в заставу окремих селян. Такі дії призвели до посилення соціальної і національно-визвольної боротьби. Однак в цілому, як слушно зауважує польський дослідник А.Керстен, на землях, що залишилися в складі Польщі, не склалося умов для великого повстання, як це відбулося в Українській козацькій державі.

1. Сідак В.С., Степанков В.Г. З історії української розвідки та контррозвідки: Нариси. — К., 1995. — С.59, 66.
2. Архив ЮЗР. — Ч.3. — Т.IV. — К., 1914. — С.191 — 192, 553 — 555, 569 — 571.
3. Див.: Гамрецький М.М. Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648 — 1654 рр. // Наук. записки Київського держ. ун-ту. — Т.XIII. — Вип.1. — К., 1954. — С.101.
4. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648 — 1654). — Львів, 1991. — С.40.
5. Архив ЮЗР. — Ч.3. — Т.IV. — I XVII.
6. Там же.
7. Михайлюк О.Г. Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648 — 1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С.104.
8. Центральна наукова бібліотека ім.В.Вернадського. Відділ рукописів (далі ВР). — Ф. 205. — С.43 — 44.
9. Див.: Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... — С.61.
10. Архив ЮЗР. — Т.1. — Ч.2. — С.363, 368.

11. Цит.за: Степанков В.С. Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі національної революції (1648 – серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне. –Ізяслав, 1994. – С.115.
12. Архив ЮЗР. – Т.4. – Ч.3. – С.206 – 207, 244 – 247.
13. Центральний державний історичний архів України. –Ф.1230. – Оп.1. – спр.25. – Арк.3 – 4.
14. Львівська наукова бібліотека. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських. – № 225/11. – Арк.229.
15. Цит. за: Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... – С.67.
16. Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. –Львів, 1990. – С.103.
17. Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.4. – С.380 – 381, 438 – 439, 451, 360 – 362.